

A. GERGELY ANDRÁS

KOR, KORSZAK, KORSZAKOS KULTÚRÁK

Korok és kultúrák, korszakok és identitások lajstroma világlik ki könyvek, regények, életrajzok, az emlékezeti irodalom utóbbi időkben megjelent opuszaiból. Korok és korszakok, az idő lenyomatai, letűnt mindennapok és továbbélő emlékezeti hálók fogják magukba az élményrengeteg átláthatatlanságát... Értelmezések, olvasatok mégis vannak. Olykor saját korunk maga az oksági következmény, máskor a történő történelem egyéb látszatai tűnnek értelmesnek, értelmezhetőnek. Egy baloldali ikonográfia, egy mezőváros díszletei, vagy egy afrikai falukép – egyaránt a múlt és tartalmas, félelmes, de olvasható idő alakzatai. Könyvek, melyek ilyesmikről szólnak, lesznek itt tanúi az időnek, öregedésnek, alig látszó avulásnak és omlásnak, társadalmi tempóknak, közösségi viszonyrendszernek, hétköznapi hősiességnek vagy rejtelmes elmúlásoknak...

Mediatizált névtelenség – hősiess szereplő-választás

Eric Hobsbawm: Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a jazz

Eric Hobsbawm olyan szerző, aki markában tartja az időt, s ha olykor elő is veszi, csupán újrászemléli, nevet ad neki, rendszerbe tagolja valami egyébvel összefüggésben. Nemcsak a *Primitív lázadók*-at tanultuk Tőle már a hetvenes években, de ma is sugárzik Felőle a tudnivaló, a história értelméről és értelmezéséről való magabiztos meglepetések tömege. A *forradalmak kora*, a *Tőke ideje*, a *Nacionálizmus*, a szélsőségek és a *Birodalmak kora* mindmind olyan metszetek, melyekben a névtelenség, az átmenetiség biztonsághiánya, a nagy vállalatokban bővelkedő merszek, nekibuzdulások, s főleg a helyi közösségekben, szubkultúrákban, mikro-milókban zajló érlelődések kapják a főszerepet, vagy ha azt nem is, akkor a reflektorfényt. Marginális világok, keresztnevelőkön szólított termelők, férfiak és nők ikonjai, gazemberek és banditák környezete, munkáshagyományok és szakszervezeti szervezetköziség határozzák meg ezeket a körülményeket: politikus cipészek, viktoriánus dámák, avantgárd alkotók, földfogaló szántóvetők, kőhajigáló diákok, szexuális szabadosok lakják ezt a királytalan és Nagyemberek nélküli históriát, melynek egészét az utókor

is hajlamos „nagyképűen lekezelő” gesztussal „kisemberek világának” elnevezni. A „kisemberek nagysága” csak perspektíva és kontextus kérdése – ők maguk, az érintettek, a hétköznapi hősök éppúgy átélnek a történelem mivégre-valóságát, mint a fölénk magasodó úrhatnám világ lakói, csak talán kevesebb köröttük a média, a celebritás, a reflektorfény vagy a csinnadratta. Azazhogy, saját közegükben épp annyi hírnév, rangképesség, napi történelmi szereptudat, sőt „melós dicsvágy” lakozik, amennyi a többi presztízsvilágokban, csak éppenséggel másképpen is élnek vele. A „vidék hagyományai” olyan tradicionális parasztnak fontosak, akik életműve maga a termelés-termés-természetalakítás; az érzelmek és tettek a gyári munkásnak éppúgy lehetnek ébresztői, mint a mozgalmároknak vagy hivatásos érdekképviselőknak; s végtére a városi „hősök és gazemberek” is ugyanúgy sztárjai egy mindennapi életnek, mint az instant fogyasztásra szánt megasztárok. Hobsbawm mindig is a világ sorsát napra nap alakítani képes érdektelenség-látszatokra helyezi a hangsúlyt, fölbizsgálja a figyelmet olyan tüneményekkel, mint például a bevándorlók körüli hangulateltetés, az idegenek-tőli félelemgépezet, az inautentikusnak tetsző viselkedések normává válása, stb. Ezt az alaptételt, hogy ugyanis az emberiség döntő többségét a garantáltan névtelenül maradó emberek alkotják, szinte könnyű is lenne elfogadni, ha nem épp azt bizonyítaná (munkáskáderrel, szövölánnyal, bevándorolt prolival, menekült avantgárd művésszel és társaikkal), hogy életük ugyanannyira izgi, mint bármely nemzeti hőse vagy sztáré, csupán kevesebb a „fejfény”, mely a médiát vonzaná, de cserébe több a szűkebb környezet megértő és elfogadó jovialitása. E negatív vonzerő épp az, amit Hobsbawm egész életművével a megnevezésre fordított figyelem tárgyává tesz, alázattal hajolva a mindennapi siker, a hőstelen korok mikrogyőzelmei, a nemes alulmaradás krónikája szinte minden résztvevője felé. Nehéz eldönteni, hogy a kötet¹⁰⁸ szövegrészeinek sodra maga is mint valami újraföldolgozott benyomás-együttes alkotja meg a történő történelem konstruktumát, vagy a konstrukciók maguk a történelem hajtókerekei az értelmezés területén – de nem lehet véletlen, hogy

108 Eric Hobsbawm: Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a dzsessz. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2009., 432 oldal.

a szerző épp azzal válik egyedi véleményformálónak: mindenhol és mindig ezt a névtelenségbe öltöztetett „nemlétezőséget” személyesíti meg közvetlen elbeszélői-tépelődői stílusával.

Hobsbawm történelem-teóriája (igaz, sokak szemében az aktualizált, átformált mivoltában is egyfajta posztmarxista hagyatékot továbbgörgető tónusban) olyan időt, olyan korokat fog át, melyeket leginkább a mikrohistoria követői tematizálnak időnként. Ami a radikális hagyomány, a vidéki hagyomány és napjaink történelme keretébe befér – ebben pedig önálló fejezetekben (19.-25.) a jazz születése és szétterjedése társadalomtörténetileg Általa korábban is feldolgozott – populáris zene tematikája különleges egysége a műnek. A jazz világa kiváltképp olyan, hogy az új irányzatok, a kezdők, a feltörekvők nemzedékei (az immár dicsfényel is övezett sztárok, Sidney Bechet, Count Basie, Duke Ellington, Billie Holiday mellett) mindig is névtelen senkik voltak, a blues, a swing vagy más tónusok és irányzatok kezdeményezői, de ekként éppen az idő ritmusának megfelelő új területek gyarmatosításában játszottak főszerepet. A zene „gyarmatai”, korszakai, helyszínei egyúttal az idő ritmusát is hozzák, retrót és visszatérést, földidézést és újraalkotást, revivált és dekonstrukciót egyszerre. Az idők ritmusa, a ritmusok szólistái, a combo-k és bigband-ek részesei korszakokat alkotnak, vénülnek vagy örökifjak maradnak: „a dzsessz eddig elképesztően erősen mutatkozott a túlélésben és a megújulásban egy olyan társadalmi közegben, mely nem a dzsesszre született, és nem is érdemelte meg azt... /... de/ mi rossz van abban, ha az ember csak hallgat, és hagyja, hogy a jövő gondoskodjon magáról?” (404. old.)

Hobsbawm alapállása a kötet végső kihangzásában, az Amerikát gyarmatosító európai kultúrák terjedési kultuszát és a fogyasztóiség korszakos lázát is beszámítva, épp az, hogy a névtelen egyén (utóbb olykor nevesítve, mint a győztes katonák, térítő lelkészek, vagy épp a krumpoli és kukorica természetének terjedési sebességét felgyorsító egyszerű szántóvető típusa esetében) gyakorta úgy járul hozzá korok és kultúrák korszakhatásaihoz, hogy maga sincs tisztában vele, csak alkotja, formálja mindazt, amit korának ritmusa, ciklusai, hömpölygő hatásai megkívánnak. De ennyiben is a történelem alkotó folyamatainak, a történelemformáló egyénnek tiszteletét kéri, kívánja meg vagy dicsőíti ez a szerzői attitűd.

Kamerun, kulturális gyarmat?

Ferdinand Oyono: Az öreg néger és a kitüntetés

Az afrikai irodalmak (akár nyugati, akár afrikai) olvasója persze talán meg sem lepődik igazán, ha a négritűde és az afrikáner hangnem épp oly markáns formát ölt, mint a stiláris adaptáció igénye az euro-amerikai tónusú irodalom irányzataihoz. Ebben nemcsak Senghor vagy Achebe, Neto vagy Césaire munkássága vet fel analógiákat, de a huszadik század első évtizedei óta nyugati kultúra részévé vált afrikai tónusok is szerepet kapnak. Az esztétikai univerzalizmus felé közelítő irodalmi stílusrétegek mellett ugyanakkor kialakul a saját hangján szóló, saját képzeletbeli múzeumát megalkotó trendi is, melynek egyik életője marad az a vízió, hogy az afrikai irodalmat nem a „fogyasztói Nyugatnak” komponálják, hanem saját magukról és saját maguknak, kevesebb útirajz-részlettel, s még kevesebb kalandor-élményanyaggal. Ennek ugyan veszélye, hogy a nyomasztó többségben írástudatlan (vagy íráshasználton kívül élő, szóbeliségben erősebb) afrikai népek, a maguk nyelvi megosztottságában és nyelvi „nacionalizmusában” is kívül maradnak a saját irodalom olvasói táborán. A közvetítő nyelvekre, egykori gyarmatosított államnyelvekre, nemzeti és országhatárookra is érzékeny irodalmi élet azt is elszenvedti, hogy maguk a könyvek sem ott és azoknak jelennek meg, akiknek és akiről szólnak. A ritka kivételek közé tartozik ma már Ferdinand Oyono (1929) kameruni regényíró, aki az örvenes-hatvanas évek kameruni irodalmi életébe csöppent bele új író- és költőnemzedéke élén, igaz: színésznek készülve, francia egyetemen diplomát szerezve, újságíróként és még diplomataként is szolgálva a posztgyarmati afrikai világ épülését. Az *öreg néger és a kitüntetés* című kötete¹⁰⁹ ugyanazt a gyarmatosítás utáni, helyütt éppenséggel még francia fennhatóság alatti kameruni városkörnyéki-„tanyai” miliőt ábrázolja, (ezt Sharpe több kriminalisztikus regénye is megpróbálja angolszászosan bemutatni dél-afrikai kertvárosi térben), amelyben még az életvitel minden egyes vonásában jelen van a francia úrhatnamság, a rangkorságos és tekintélyes funkciótól a pókhasú-tokás gyarmati funkcionáriusokig, a kiszolgáló személyzetek maradék bosszúképessegéig, a kiszolgáltatottságba belesanyarodott lakosok fél-

109 Ferdinand Oyono: *Az öreg néger és a kitüntetés*. /Fordította Lengyel Éva/. Szépirodalmi, Budapest, 1975, 145 old. Eredetileg: *Le vieux nègre et la médaille*. Éditions Juillard, Paris, 1956.

zeiig, a rendőrök nyers brutalitásáig, az igazgatási bürokráciába merevedett közélet formalizáltságáig, s vele szemben a falusi rokonsági rendszer életben maradását láttató közvetlenségig, érzelmes és elkötelezett családi kapcsolatfenntartási rítusokig, normák és értékek változó világában is megmaradó szívéllyességig megannyi léthelyzet. A kameruni kakaótermelő falusi milió, a fiai francia gyarmati szolgálatban elvesztő öreg néger, aki áldozatosságáért kormánykitüntetéset kap, földjeit egyházi gondozásba adja át, s maga a hit és remény visszafogott élesztésének híveként ezt megtiszteltetésként fogja fel, esendő mivoltában a jámbor kamerunit testesíti meg. Néhány napra fókuszáló, szinte esti családi mécsesfénynél elmesélhető sztori ez, helyi ízekkel és fordulatokkal, a közbölcsességet épp evidens tanulságával megerősítő üzenet hordozójaként – nem „világnagy sztori” tehát, hanem a kis helyeken elérhető legnagyobb történetek egyikeként olyan extrém szituáció, melyben szinte a dramaturgiai struktúrába illő kudarc is be van kódolva. Meka, az öreg néger kínos-görcsös készülése a nagy megtiszteltetésre, megfelelés-kényszeres várakozása, nyugatias ünneplési rítusokhoz nem szoktatott kiszolgáltatottsága, majd koccintós fogadásba torkolló napesti emelkedettség, részegség és viharos természeti csapás, öntudat- és egzisztenciavesztés letartóztatással kiegészülve, aggódó családi milió, a megtiszteltetés hullámainak és a „civilizált” kényszereknek váltakozása, vihar utáni esőerdői hajnalfény, s visszatérés az immár megbízhatóan nem gyarmatosító hazai milióba... – aligha több e kisregény sztori-szintje. Jelentésháttere azonban jóval mélyebb. Karig Sára, aki a kötet utószavában a Szerzőt és művét méltatja, kiemeli, hogy „az utóbbi évek számtalan politikai változása Afrika térképét annyira átalakította, hogy /.../ az idő múlásával egyre élesebben rajzolódnak ki egyes afrikai országok jellegzetességei, és az általánosítások mind kevésbé elfogadhatóak. A regény cselekményének színhelye, Doum (vagy Doumé) létező helység Kamerunban. A valósághoz hű táj, a falu, a lakóhely leírása. Hiteles az emberek jellemzése és egymáshoz való viszonyuknak ábrázolása; a faluközösségek, a törzsek élete még a közelmúltban ilyen volt, és sok helyen ma is ilyen Kamerunban; a politikai változások a társadalom arcukat (különösen ez a helyzet a falvakban) még szinte alig változtatták meg. Kamerun egyes részei – a földrajzkönyvek és lexikonok tanúsága szerint – az ötvenes évek végén nyerték el függetlenségüket, de a gyarmatosítók befolyása még ma is jelen van a fiatal köztársaságban. A lakosság 80%-a írástudatlan, az

ország elmaradott mezőgazdasági állam, ahol sem a megművelt földterületet, sem pedig a felbecsülhetetlen értéket jelentő erdőt még nem használják ki... /.../ Kamerun az Egyenlítő közelében terül el, az ország nagyobb részét trópusi erdő borítja. Az ország területe nagyjából félmillió négyzetkilométer, lakosságának száma megközelíti az ötmilliót. Oyono regényének cselekménye Kamerun függetlenné válása előtt játszódik, amikor még a francia gyarmatosítók kezében volt minden politikai és gazdasági hatalom. Oyono újabb írásaiból megtudjuk, hogy a helyzet azóta sem változott meg gyökeresen, bár nagy ütemben folyik az írástudatlanság felszámolása...” (142-143. old.), de ide illő példázatokkal szolgál az orvos Turóczy Ildikó tavaly megjelent naplója (*Változó idők Kamerunban*), aki a hagyományos orvoslás és a hagyományosan pusztuló kisvárosi/nagyfalusi afrikai létben, Esu településén keresi az öregek, a döntéshozók, az adaptációs modellek és az egészségügyi szolgálat fejlesztésének lehetőségeit.

A mélyebb jelentésrétegek persze nem okvetlenül tűnnek szembe az olvasónak. Az Oyono-kötet első olvasásakor, még a hetvenes évek elején úgy véltem, az elbeszélői csín és árnyaltság kárára zajlik a történetek bemutatása, nem valami európaias cizelláltsággal, ugyanakkor nem is „hitelesen”, afrikai tanmesék, mítoszok rejtjelzett szintjén. Ám afrikai kontextusban, s az afrikai irodalom azóta való gazdagodása fényében úgy fest, a „tanulság” nem az afrikaiaknak, hanem a franciáknak szól, a könyv nem a honiaknak, hanem a kultúrsoikk előidézőinek üzen valójában. Az a társadalmi dezintegrációs trend, amelyről narratíváját megalkotja, mai szótárunkban sokkal inkább a kulturális gyarmatosításnak, a multikulturális társadalmi tényeket univokálissá egyszerűsítő beavatkozásnak, a „globalizációból” az elszenvedőkre hárítható teherviselés természetrajzának hű tükre – ha egypár nap, egyetlen ember, egyetlen életesemény talmisága köré fonva is. Épp az a perszonális jelentés-tér, amelyben az egyes ember mint szereplő, résztvevő, szenvedő, megtisztuló, beavatáson áteső, értékrendjében megerősödő kiléte a hangsúlyos, s nem maga a sztori kalandossága vagy az események sűrű rendje, már sokkal inkább az afrikai irodalom sajátja. Akkor is, ha a szerző európaivá lett, akkor is, ha „odahaza” még feladata vagy külföldön vállalása van, akkor is, ha pusztán a „kameruniség” reprezentálása lesz céljává a multikulturális és multivokális francia nyelvű irodalomban.

Egy prágai temető, avagy világösszeesküvés Eco módra

Eco: A prágai temető

Umberto Eco opuszaira talán nem az elsődleges jellemző, hogy történelemtudományi hitelességű históriákkal aratnának népszerűséget. Korábbi (csak magyar kiadásban már megjelent mintegy huszonöt) műve és narratívái alapján épp ellenkezőleg: amit hitelesen ír le, az aligha pont úgy esett – de sokkal inkább úgy is, vagy még úgy megtörténő zezugos létezés-elbeszélés mindahány. Minthogy azonban történetei jobbra a sosem látható, múltban is rejtekező vagy jelenben is alaktalan alakzatokba simulnak, akár irodalmi esszéi vagy narratív tanulmányai, írói álmai vagy paranoid hőmpolygésai során is mindig a rejtélyek rejtélyei tájkán kurkásznak. A *prágai temető* tavaly megjelent kötete például az örök ellenség-konstruálás jegyzőkönyve, a könyvben kibontakozó ál-jegyzőkönyvvel szemben életszerűbben bonyolódó szálak szövedékéből kibetűzve... – jegyzőkönyv, azaz inkább vádirat, napló, kétfedelű történet, sokszereplős dráma és titokregény, amelyben a titkok legtöbbször nyíltak, a nyíltság viszont legtöbbször mélyre rejtett és manipulált érzemény. Mottója alapján nem könnyen, de nem is ismeretlenül szól a fejtvényre vágyó olvasóhoz: „Ha nincs ellenség, mivel bíztassuk a népet?”. Vagyis sok évezredes közösségi stratégiára, a társadalmi megosztottság kor(ok)ra jellemző politikai attitűdjére utal, s ezen belül is többre, savanyúbbra, álnokabbra és ócskábbra annál, semhogy hirtelen mai politikai köznapjaink korszakos üzenetét kellenek kihallanunk belőle...

Nem egészen meglepően, az örök és ádáz ellenség itt éppenséggel a zsidó. A zsidó mágus, a zsidó tulajdonos, a zsidó rabbi, a zsidó összeesküvő, a békétlenségből mindig és mindenhol kapzsi mohósággal hasznot keresni hajlamos hitsorsos, aki nemcsak a hatalom felső szegmenseit ostromolja váltig, de belopódzik a szabadkőművesekhez is, lealázza a jezsuitákat is, sakkban tartja a vatikáni, a párizsi, a német kémhálózatokat is, s ha végül az orosz titkosszolgák útját nem állnák, még az orosz forradalomban is megtalálná helyét... A történet szépsége messzi Piemontba ível, ahonnan a főhős franciaságra vágyva és piemontiságát levetve érkezik, boltot nyit Párizs egy Szajna-mentik is utcájában, ahol látszatra régiséggel ügyeskedik, valójában pedig míves okiratokat hamisít. Nőgyűlölő, akarok nagybácsival megáldott, kettősre hasadt énjével

a legkülönb bűnök kitaró elkövetésére is kész álnok, kinek ha kell, Garibaldi seregében adnak kémkedési szerepet, ha úgy alakul, akkor a kömmünben vállalhat robbantási merénylet-előkészítést, de ha szebb napokra ébred, akkor épp a Dreyfus-ügy hátterében szükséges hamisítványt komponálja meg. Jó ember tehát, hívó is a maga módján, ha épp nem kell egy gyűlölt papot eltenni láb alól, vagy ha nem épp a megszállottság felől kap felkérést egy robbantásra, peranyag-hamisításra, hamistanú-vadászatra, merénylő-felhajtásra. Világképe tehát, melyben hit és egyház, hatalom és hívőközösség valahol a jezsuita pragmatizmus és az aktív sátánizmus között szédeleg, készséggel alkalmassá teszik egy mesteri hamisítvány komponálására, melyből majd azután a „Cion bölcséinek hiteles jegyzőkönyve” lesz utóbb, mire a bolsevizmus kezdene érlelődni az Ohrana ellenőrzése alatt.

Zúzos könyv. Ezernyi sodrással, tűpontos leírásokkal, aprólékos jegyzetanyaggal, naplóba illő közvetlenséggel és a csalfa memória ócska hamiskasságával alátámasztva, lassúdan kibontakozó cselekményességgel, melynek árnyalataitól csak apródonként alakul ki a belső remegés annak képzelenségéről, mennyire képes mégis mindez a történelemformálás erejévé, döntéshozó méltóságok és még több döntést pusztító méltatlanságok terévé válni. Hit és kétség, korszakok és kultúrák közötti senkiföldje a táj, mely mégis valakié, a képzelenség és ártékonyságé, méltatlanság és pusztítás sötét hatalmaié, akár ha egy, vagy mégjobb ha több furmányos akarat szabadlja országokra, városrészekre, titkos találkahelyekre, temetőkre és kegyhelyekre, éttermekre és kaszányákra mindjárt. A napló 1830-tól 1898-ig lépeget vissza az időben, de úgy, hogy „kaotikus cselekményéből (mely csupa előrehátra tekintés, azaz olyasmi, amit filmes nyelven flashback-nek mondanak)” olyan story, fabula, szüzsé, cselekmény formálódik, melyben – írja Eco – „nincs más kitalált alak, csak a főszereplő, Simone Simonini”, „a többi szereplő ... mind valóságosan létezett, és azt tette és mondta, amit ebben a regényben tesz és mond”, habár „elbeszélésökonómiai megfontolásból egyetlen (kitalált) személlyel mondtam el és csináltattam meg mindazt, amit valójában két (történelmileg valóságos) személy mondott és csinált” (553. old.). Fekete miséket celebráló abbé, köztársaság-ellenes olasz besúgóhálózat, drogfüggő vagy lecsúszott iszákosok külvárosi tanyája, csőbomba-gyárosok ügyes szaktársai, antiklerikális csahosok, rejtelmes elmeklinika és luciferiánus kultuszt éltető szabadkőművesek, megszállottság-építő

médiabirodalom, választékos párizsi éttermek és elsőrangú vacsorák, bűzös csatornarendszer és ádáz uralkodni vágyók tere épül körénk a kötetben, s „ráadásul... ki tudja? Egy XIX. századi kalandregény lapjain akár titokzatos hasonmása is támadhat az embernek... – bizonyos értelemben azért mégiscsak létezett ő. Sőt az az igazság, hogy mindmáig itt van közöttünk”.¹¹⁰

Eco a titkos világösszeesküvések látványos legalját, a cinikusan szolgáló, meghasadt és megalkuvó, felbérelhető és túlélő „hóst” mozgásban és tunyaságban, szinte a francia ponyvaregények figuráinak (és korabeli sajtógrafikáinak!) erkölcsileg mocskos kéjében megszülető „végső megoldások” kiagyaloít vezetői élénk. Amikor nincs ellenség, előveszünk egy régít, kiagyalunk egy újat, ráuszítunk egy korhangulatot, s mindjárt évszázados hírűvé válunk... Ha ugyan válunk, mert a lét, melyben mindez határtalan ellentételezéssel háláltatik meg, sehonnan és sehová nem tart, s még önmaga elviselése is nehezebb. Önmagával szembekerülni ugyanis aligha szokott, de a történelemmel még kevésbé – létének indoka ugyanakkor nem több, mint mások és a máságok nemlétének örvendezni kész magányérzet. Lakonikus boldogság ez, de történetileg sem ismeretlen... Hétköznapi, s ezzel túlélően örök.

Text Libris

Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal

Önmagunk történetének tekintjük-e Simonini titkos világát és a rejtélyek Európájának „természeti” cseleit, vagy résztvevő és beavatkozó mások kialakította feltételrendszernek? Benne, érte, általa vagy ellene élünk-e, s ha bármelyiket is választanánk, elkerülhetjük-e vajon a többi (is)...? Gáspár Zsuzsa szerkesztésében jelent meg ehhez a kérdésháttérhez az a középiskolásoknak való szöveggyűjtemény, mely társadalomismereti háttérrel kínál „A holokauszt és az emberi természet” tematikus alcímmel.¹¹¹ A kötet, mint az megjelenési adataiból is látszik, nem mai keletkezésű, s mert köny-

vészeti barangolásom nem csupán a friss termésre fókuszált, a legkevésbé sem óztkodom egy tizenöt éves tankönyv, avagy iskolai segédlet értékét felmutatni. Avagy, ismét és kitartóan fölemelni, mint olyat, melynek korok és kultúrák közötti korszakos szerepe nem a kiadás dátumától, hanem tartalmától, szemléletmódjától, hasznavehetőségétől sokkal inkább függ. Egyszerűbben szólva, a másfél évtized nem öregbítette, hanem súlyosan szomorú aktualitással ruházta föl ezt az eredetileg (1994) amerikai kiadású válogatást. Nem többel, de nem is kevesebbel, mint amit Eco regényében Simonini képes és hajlamos előállítani, terjeszteni, konstruálni, hazudni, képzelődni, elhinni, hamisítani, vallani vagy sugallani: a fajok oszthatóságát, a hit kegyelmi állapotának és elveinek célrendszerében elkülöníthető jót és rosszat, ártalmat és korszakosan hitványat, közveszélyeset és közbékkéltlenségre alkalmasat, egyáltalán, az ítélezés „jogosságát” és hatásának végzetességig hajszolható kimenetelét. Azt tehát, hogy hiteket és embereket, korokat és eszméket zsbivásáron és ószeres módjára kezelni nemcsak lehetséges, de dicső vállalat is. Azt, hogy dogmák és békétlen örökségek, hitek és részvételi hajlandóságok, néma szemlélés és szenvedő együttérzés a barbárságok része, a hatalmak érvényesülésének megengedhető útja, s a „tisztá” eszméket követő erőszak bárhol legitim lehet, ha eléggé harsányan dalolják jogosultságát. Ez a „text libris” nemcsak a Kongresszusi Könyvtár Holokauszt-Atlaszát, a hazai zsidó múzeumok történeti anyagát, a tolerancia-felfogások és kronológiai források tónusát idézi föl, hanem a tizenkét fejezetből kettőben mindjárt az egyén és a társadalom, egyén és a történelem, nemzetépítés és állampolgárság, „faj” és identitás, vallás és tolerancia érvrendszereit is bemutatja – nem utolsósorban Ember Mária, Kertész Imre és Székely Magda szövegeiből vett idézetekkel illusztrálva a sztereotípiák, félelmek, konformitás, vallási identifikáció, hátrányos megkülönböztetések útjait és módjait. Korszakos utakat és módokat, éppenséggel a változó világok huszadik századra eső fajelméleti, antijudaista, négerellenes, cigánygyűlölő és minden soron alárendelő gesztusait, melyek végzetes pusztuláshoz, milliók kínhalálához és megsemmisülő léthelyzetéhez vezettek.

A történelemmel szembesülni folytonos aktualitás. E kötet a „faj és a birodalmak” korától, a világháborútól kezd, a weimari Németország és a Horthy-Magyarország demokráciáival folytatja, hogy az alkalmazkodás és engedelmeség, tűrés és némaság, olthatatlan bírvágy és kegyetlen akarnokság

110 Umberto Eco: *A prágai temető*. /Fordította Barna Imre/. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012., 564 oldal.

111 *Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal*. *A holokauszt és az emberi természet. Társadalomismereti szöveggyűjtemény középiskolások számára*. Szerkesztette Gáspár Zsuzsa. Soros Alapítvány – Korona Nova Kiadó, Budapest, 1997., 522 oldal.

tipizálásával, ennek emberi természetbe ágyazott változataival vezessen a fokozódó erőszak-korszakok végkifejletéig, a túlfaszálódó Európa és a megtört Holocaust gyalázatáig. A „konzervatív magyar úr”, aki „csak” nézte, a csendőr, aki „csak” parancsot teljesített, a küldetéses emberek mentőakciói, a dogmának megfelelni próbáló milliók erőszakalternatívákra nem lelő tömegei, avagy a világ lelkiismerete mint állapotrajz kényesen és harsányan bomlik ki ezeken a lapokon, melyek a „maradni vagy kiszállni” döntékényszeréről éppúgy szólnak, mint a szemtanúság vagy vértanúság közérzetéről, a sodródó kisemberről, a népiertás nemzetközi visszfényéről, az amnéziáról, az emlékezés kényszeréről és keserűségéről, meg az autonóm emberről, a múltat elismerő nyíltságról, az egyénés a történelem véget nem érő döntéshelyezeteiről. „Ha a náci rezsím utolsó és legszörnyűbb tette rögtön a legelső és legkisebb lépés után következett volna, ezek, sőt milliók döbbsentek volna meg... De hát persze ez nem így történik. A legelső és legutolsó között számtalan kis lépésre kerül sor, némelyik alig érzékelhető, s mégis, mindegyik kis lépés felkészít a következőre, apránként segít eloszlatni a sokkhatást...”

A sokkhatás azonban erősebben üli meg a históriát, mint azt a sokkolók akár képzelnék. A sokkhatás nemcsak sok hatás együttese, hanem végkifejlet, előzménye egy következőnek, láncszeme egy folyamatnak, felkiáltójele egy korszaknak is. Félezer oldalon, apró betűkkel, korszakos fotókkal és összefoglaló táblázatokkal, olvasmányokkal és „feladatlapokkal” dúsírtott szövegről aligha van mit mondani többet, mint hogy a Facing History program mint alapítványi vállalat nem kevesebb, hanem több kötelező olvasmánynál. Alapkönyv, mely helyett hiába adnak első kis lépések formájában nemzeti alapokmányt vagy hiszekegyet a diákság kezébe, az csak fegyvernek jó később, nem a megértés eszközének, és nem ma vagy holnap, amikor erre sok-sok eddiginél nagyobb szükség volna. Sőt, nemcsak volna, van is. S nemcsak szükség, ínség is. Fájó, döbbsentes, süketen vaksi állapotban a história nemcsak visszatekintő részletezésről mutatja ki érvényességét, hanem arról is, hogy tudatlanságaink helyébe hogyan emelhetnénk inkább tudást, ismeretet, megelőző tapasztalatot, tudásörökséget, megértő türelmet. Sőt, állampolgári felelősséget, emberi mértéket is. Akkor is, ha látszólag ez még megvan... „A gonoszság nem valami tőlünk független és rajtunk kívüli torzulás, hanem tükör, önmagunk tükörképe: az emberben rejlő negatívum megnyilvánulása...” (Josef Brodsky). A tőlünk eltérőt, „a miénktől kü-

lönbözést” és e distanciák okait veszi végig évszázados időhosszban e kötet, de nem pusztán a megértő tárgyalás értelmében, nem „lecke-ként”, hanem a szembesülések feltételeit is belátó tolerancia alaphangján. Kötelező, kötelező mert kényszerű most is, kényszerű mert súlyosbodó most is mindazon állapot, melynek előzményei sodródnak-dúsulnak e kötetben, fenyegetően, jelenvalóan. Simonini mint ócska kis hamisító, ostobácska gyalázkodó, hiszékeny és csalafinta eszköz, végrehajtó gengszter és önzésében kíméletlen házmesterlélek, elfogadó és megbecsült közegre lelne itt és most is. A Holocaust-történelem egyúttal az ő történelme is, de koszlott szuszterpadlásán a vaksi és előítéletes ostobaság megfellebbezhetetlen birodalmának fegyvertárával, tükör nélküli gardróbban, ahol nincs sem visszfénye, sem kontrollja a külső fénynek, még kevésbé a belátásnak, türelemnek, morálnak... épp ő érzékeli a legkevésbé besúgó és keretlegények, csizmások és trotórcipősök kegyelmetlen birodalmát. „Szemtől szemben” így a legkevésbé lehet bárkivel is, hacsak azokkal nem, akik mindig szemben vannak minden emberivel.

Vajdaság, magyarság, elit, közösség

Vékás János: Utak

Szemtől szemben, s ha nem is ellenük, de inkább értük szól Vékás János kötete,¹¹² melyben az összegyűjtött (1980–1990) és megkomponált tizenhárom interjú a második Jugoszlávia megalakulásának körülményeire és előzményeire összpontosít. A kötet főkomponense az idő s az emlékezet, a beszélgetési közvetlenségből és terep- meg társadalomismereti jártasságból álló kérdezőbiztonság, avatottság és elbeszélési komplexitás. A Szerző, ki javarészt a megfogalmazások intimitásába takarózik, valójában egy nagymonográfia helyett él az interjúzás módszerével – igaz, újvidéki rádiós múltja és mindmáig friss térségismerete ennél többre képesítik, de mintegy tudatosan, a kortárs gondolkodásba ágyazott politikai, politikatörténeti és reflexív íveken kalauzol át bennünket a szerzői címben kínáló úttonalválasztások felé. A vallo-mások, életutakba gyökerező mentalitások ekkénti rajzolata izgalmas átmenet a jugoszláviai magyar próza (szerzőinek, hagyományainak, önképének)

112 Tóth Ágnes (szerk.) *Utak: Életinterjúk 1980–1990*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2010. 566 oldal.

körvonalai, meghatározó sorsválasztók elit-szerepe és a kulturális vagy történeti térségiség identitásformáló elemeinek aprólékos árnyalatai, tónusai felé. Mi több, Vékás, aki maga is feltáró munkása volt a Kisebbségkutató Intézet határon túli rendszerváltó elitjeiről készült felmérésnek, az ott (a megjelenő Elit-kötetben) formált elidegenült és számoszlopokba szuszakolt tartalom kiegészítéseképpen impozánsan túlível a demográfiai szűzséjű, kváziszociológiai térképezés szinte hasznavehetetlen dimenzióin, s oly részletező, pontos, sőt hű körképét kínálja a vajdasági elit „váltás-kori” vagy azt megelőző felfogástörténetének, hogy azzal egy igencsak hiányzó mentalitáshistóriai alapmunkát, ráadásul egy induló sorozat meghatározó opuszát teszi közhasznú ismeretté. A kötet (mély-, vagy életút-) interjúi formálisan (a kiadvány alcíme szerint) az 1980 és 1990 között készült rádiós felvételeiből (mintegy 200 forrásanyagból) válogatva, (az Utószó szerint 1980 és 1988 között, az Előszó alapján 1976 és 1985 között fölvetett hangportrékból, az Újvidéki Rádió Együtt című műsorának hangtárából) tizenhárom portrét tartalmaz, melyekben a kérdezettek mint vajdasági magyarok a második világháború utáni Jugoszlávia értelmiségi elitjének tagjai mutatkoznak. /A kötetbe iktatott CD-melléklet a 4-6 perces szövegrészekkel mintegy a korszakok váltásának, hangnemek átalakulásának, szereptudatoknak és tény-interpretációknak illusztratív anyaga, szintúgy fontos eleme a korok, korszakok és időszakihelyi kultúrák elbeszélésének/. A szó legnemesebb értelmében vett oral history, amit Vékás kezünkbe ad, mégpedig azáltal, hogy tematikus erőlködés nélkül, de érzékenyen terelve a szereplők mindegyikét egy korszak ma már vallomások nélkül semmiképp sem dokumentálható interpretálása felé, olyasmit alkosson meg, melyre nem elég „történeti tényként” gondolni, hanem a kérdezett személyisége által hitelesített bonyodalmasság összefüggésében, a narratívák kriminális izgalmasságával enged hatni. Miután a kérdezettek éppenséggel szinte kivétel nélkül közéleti gondolkodók, írók, publicisták, közszereplők, egyetemi oktatók és maguk is kutatók, a társadalmi képviselő, közgondolkodástörténet és érdekküzdelmek színscálája az Ő hangjukon vonul be így abba a társadalomképbe, melyre (vagy melynek pontosítására, árnyalására) fölöttébb komoly szüksége van a vajdasági magyaroknak éppúgy, mint a határon túli magyarság alapkérdéseit és részválaszait belátni törekvő utókornak is. A Vékás Jánost foglalkoztató alapkérdések (hatalmi struktúra, érdekközösségek, pártosság, titkosság, konspi-

rációk, életviteli útválasztások, kisebbségi túlélési stratégiák) ma már talán másképpen pótolhatatlan kincstára ezért ez a kötet, melyben nem csupán a „sztory” vagy a historikus élményhátér a szavatoló igazolási tartalom, hanem ez harmonikusan egészül ki a személyiség sorsvállalásának, a cselekvési lehetőségek közéleti atmoszféráinak és perspektíváinak leírásával. Sok ponton és még több esetben mindez nem csupán oral, hanem moral history is... Amit a Vajdaságról, társadalmi elitről vagy véleményformáló közösségi szereplők egy „kiválasztott” (mert kiváló) köréről és korszakáról tudni kell, tudni lehet és érdemes, az fölzigató pokolmélyen lakozik ebben a kötetben, melynek – ha a szerző csupán „szemléltető példák” gyűjteményének nevezi is szerényen – a kisebbségi elit funkciótudata és lehetetlen lehetősége is része, meghatározó eleme.

Ami a kritikus szót még talán érdemli, bár a kötet vállalását nem csorbítja igazán, az lenne, hogy a vallomások előszóiban is jelzett szűkebb körrel, a sokféle beszélgetés számos résztvevőjével ki nem alakult kölcsönös megértésről mint valami felmentő gesztusról nyilatkozik – tehát azoktól válogatja össze anyagát, akikkel harmóniában készíthetett interjút. A „nemszeretem” emberek kimaradása nem csupán a megkérdezettek „kis esetszámának” hibaszázalékcsökkenő hatása miatt érzékeny hiány, hanem a szerzői „munkamódszer” egyoldalúságát is tükrözi, mégpedig fájdalmasan. Igaz, avval mentegeti magát a Szerző, hogy akiket nem volt képes megszeretni, megérteni, azokat hagyta ki, „Velük mások készítettek vagy készítenek majd interjút, és így lesz teljes a kép” (9. oldal). E kép(zet) nem bizonyosan lesz teljes, de még a Szerző alapállása, értékes gyűjtőmunkája is hiányát szenved el a lehetséges történeti összhangnak, a kívül- és belülnézet egyszerre konstruktív hatásának, a kutatói magatartás többletének, amely az interjúkészítő rádióstól, alkalmi riportertől megkülönböztetné. Vékás portré-kötete súlyos hiány pótlásaként is még teljesebb lenne a „nemszeretem” portrékkal, ellenpélda-változatokkal, mitől a „kép” nemcsak teljesebb lenne, de az alkotói opusz is árnyaltabb, gazdagabb, belülről hitelesítetten horizontális. Leghőbb vállalása, hogy ugyanis a vajdaságiak mentális világát, önmaguk „jobb megismerését segítő” és kényes közelmúlt-kérdésekkel is foglalkozó pályatársak, kortársak /csak az ismertebb nevekből: Szeli István, Herceg János, Rehák László, Sóti Pál, Brindza Károly, stb./ iskoláit, családi hátterét, képesítését, anyagi körülményeit föltárja, s ezzel valamiképpen a vajdasági magyar elit közéleti históriáját is jellemezze, az bizony így kevésbé lesz

komplex. Az a história, melyre a történetmondó kutató fókuszál, ha kihagyja azokat, akik másképpen viszonyulnak/beszélnek/értékelnek, mint a saját kutatói vízió vagy velük kapcsolatos személyes viszony megkívánná, valahol talán sántít egy kicsit. Arra a kérdésre: „Kik vagyunk mi? Talán közelebb jutunk a válaszhoz, ha többet tudunk arról, hogy kik voltak ők” (517. oldal) – ez elfogadhatóan lehetséges válaszkínálat, de akkor talán mégsem a mérvadó elitet, csak a harmonikusan elérhető hatókört/kapcsolathálót jellemzi mindez. Sőt, ha nem tudjuk meg magától a Szerzőtől, milyen Ő maga, milyenek a saját partnerválasztási, elitkeresési szándékai, akkor marad annyi, hogy hát ezek itt tizenhárman erről így gondolkodnak, ezek voltak Ők, a többi meg majd csak kiderül valahonnan. Ez azonban nem oral history szempont, hanem a jugoszláviai fejlődéstörténet, eseményhistoria és kisebbségi tájrajz sajátlagos egyvelege, melyben az akkoriban már javarészt 70 és 90 év közötti generációnak élményszerű összegzési lehetőséget nyújtott a Szerző (lásd az elemző szándékú 518-530. oldal közötti utószót), illetőleg kisebbség-politológiai aspektusú ráközelítés, melyben ha a kisebbség tisztán láthatóvá válik is, az elitfogalom parttalanná nyitása (531. oldal) rontja esélyét az amúgy tényleg izgalmas teorikus összegzésnek (529-538. old.). Vékás mindezekkel együtt is a vajdasági magyar korszakok, kultuszok, képviselők és közösségeik impozáns imázsát alkotja meg, olyan kor és zsarnoksági miliő válaszlehetőségeire irányítva figyelmünket, melyben az idő tempója, az élők tere és korlátos szabadságai immár az utókor korszemléletére is hatással lehetnek.

Társadalmi tempók felhalmozott tárháza

Thomas Hylland Eriksen: *A pillanat zsarnoksága*

Gyors és lassú idő az információs társadalomban – ez az alcíme az Oslói Egyetem szociálintropológia-professzorától megjelent kötetnek,¹¹³ melyben a gyorsuló idő és a korok lassú tempója közötti distinkciókat, s mellékhatásként a „lassú idő” eltűnési folyamatát teszi átélhető közelségűvé elemzésében. A technológiai idő menedzserkalkulátoroktól és hálózati naptártól jövő fegyverező figyelmeztetése még nem hatják át minden kultúra egészét, de ahol már nem jut idő a beszélgetésre, a gondolkodásra,

113 Thomas Hylland Eriksen: *A pillanat zsarnoksága*. L'Harmattan, Budapest, 2009., 237 oldal.

olvasásra, természet-élvezetre vagy az időkímélő technológiák használatának időbecsülő értékrenddel korlátozására, ott már a fejlődés visszafejlődési paraméterei válnak meghatározóvá. A „pillanat diktatúrája”, utóbb zsarnoksága alá eső emberi létfeltételek átgondolt és (szinte kézzel) leírt jegyzeti Eriksen kötet-indító gesztusában is benne vannak, de azonnal (s antropológus módjára folytonos önkontroll alatt egyúttal kritikailag is értéknormává avatja) a zaklatott információáramlás korszakában minden intenzitás-szünetet kiiktató hatékonysági relációba vezeti át: ha egy túlnépesedett, túlhajszolt, hisztérikus és szédítő önnön tempójától velejéig megbetegedett társadalmi élményünkre vetünk egy futó pillantást, érzékelhetjük, hogy mindenfajta „előtt” és „után”, „itt” és „ott” úgy szűnik meg, hogy azzal maga az „itt és most” kerül veszélybe. „Szédítők ennek az extrém űzottségnek a következményei, a pillanat zsarnoksága veszélyezteti mind a múltat, mind pedig a jövőt. A számítógépek, az internet, a tévés műholdak, a több csatornás tévék, szöveges üzenetek, e-mailek, az elektromos vásárlás korszakáról beszélünk. Amikor az ember a feladó oldaláról nézi a dolgot, a másik oldal figyelméből jut a legkevesebb. Amikor a címzett oldalát vesszük, akkor a legszűkebb forrás a lassú, összefüggő idő. Íme, előbukkant a konfliktus!” (13. old.)

Eriksen könyve nem a számítógépekről, s nem csak az információs társadalomról szól, hanem a kultúra változási ütemének megnövekedett fordulatszámával együtt járó elviselhetetlenségekről, a „cellulózalapú termék” könyv lineáris hasznavehetőségéről, olvasási tempóról és kiváráról, építkező értelemkeresésről és talányos megoldásképletekről, exponenciális görbe helyetti időértékelésről – arról, hogy a növekedés tempója az időtényező nullához közelítő lendületével legfőképpen az időt veszítjük el, a túláradás és egekig túlpakolt felhalmozási keretek ráncdőlnek. A kötetvégi optimizmus nem kincstári, s nem a korbeteg elmélenc kényszeres kreálmánya, hanem a politikai megfontolásoktól tartózkodni decens újfajta szabályrendszer, új kód óhaja, amely a kultúra irányítását visszaveszi az emberalkotta gépektől, hogy átállítsa mindezt (önmagát is!) az idő kerekével való ésszerűbb tekerődzésre, a „megfelelő típusú időt” visszahozni kívánó alapmagatartásra. „Keríteni néhány lassú órát, hogy akár ezt a könyvet elolvassuk. Másképp nem megy” (18. old.).

A könyv, az óra és a pénz ideje – persze – nemcsak időfüggő. Maga az időképzet, az idő „valamire” valóságának, önértékén túli hasznosításának

mikéntje is szocializáció, mintázatok, fogyasztási és kreatív ciklusok, kapcsolatközi kölcsönhatások függvénye. Ahogyan a kor, vagyis a fiatalság dinamikája és az öregkor vegetációja, tavasz és őszi, tél és nyár egymást váltó átmenetei, ugyanúgy az információ (mint vitális alapszükséglet és függéstartománnyá válás) eszköztára is társadalmi tempók következménye vagy eredménye. S hogy pusztá (elviselendő, megszenvedett, kínos vagy pusztító) következmény-e, avagy a fölhalmozódó többletek (tudások, érzetek, emlékek, értékek, reflexiók, élmények, rutinok, stb.) pusztán eredményei-e a sodrásnak, legtöbbször a fölrendelt értékrend, normák, elvárások magunk-kreálta univerzumához tartozást hitelesíti. Akkor is, ha a bevált egyúttal rutin, ha az alkalmazkodás csak eszköz, nem pedig végcél, akkor is, ha a védtelenség éppoly kiszolgáltatottá tesz, mint a vihar az őseinket, a medve a hegyi pásztort vagy az „ILOVEYOU” vírusprogram, amely a „Tőlem Neked” gesztusára éhes világnépességet meg a kalandra éhes cégek és magánemberek 60-80%-át néhány óra alatt kegyesen megfosztotta fájljaitól, címjegyzékétől, miközben ebből tovaterjedt az összes többi címre. Nem idő ez, néhány óra, maximum két és fél nap, míg egész Amerika és Európa becumizta a kínálatot, mint egy futótűz-pestis, melynek egykoron pontosan három évre volt szüksége arra, hogy Szicíliától Rigáig elterjedjen. Az idő tehát nemcsak térbeli terjedés, perszonális reflexió, gyorsaság és sürgetettség kérdése, hanem kivárási, beérésé, „valósídejű” léten túli kiterjedésé is. Az ins-

tant gyorsaság ára lehet kisebb és nagyobb is, de a „kivonatos” lét egy zenei mű esetében katasztrófa, egy ebéd esetében sem kegyelmi állapot, a mentális bizonytalanság szempontjából viszont korszakos betegség, korunk lépfeneje és pestise. Másképp szólva és Milan Kunderát idézve: „a gyorsaság foka egyenesen arányos a felejtés intenzitásával” (Lassúság. Európa Kiadó, 2005).

A hipermodernizmus időtörténeti metszetei komolyabb figyelmeztetést teljesítenek be önmaguk is: a múlt „eltörlésének”, fontossága és meghatározó volta, pillanatra hangolt időszerűség-függvénykénti kezelése mindazon társadalmakat áthatja, ahol ezekre fogékonyság, emelkedési gög, kivagyisági hajlandóság volt. Szemben olyan világokkal, amelyeket ez nemcsak nem hat át, de félik is, kerülik is – emiatt persze kiszolgáltatottabbak is. Eriksen „jóslata” nem a McLuhani Gutenberg-galaxis-vég, hanem a tempóvesztéssel járó mellékkörülmények elszabaduló uralma, a koron – így a múlton, öregségen, avittságon, idejétmúltságokon, anciennitásokon – erővel úrrá lenni próbáló öngyilkos kísérlet. Ellenszere pedig sajnos nem más, mint a másik tempójú lét, a másságosságok érvényessége előtti megadó tiszteletadás, a kevésre „rászánt” több idő, a pillanat értelmének és kiterjesztésének újraértelmezése. Lassú megfontolással kezdve, rászánt idővel folytatva, belátó sokoldalúsággal megőrizve. Respekt a múltó időnek, kornak, időzsarnokság-ellenességnek. Másképpen nem fog menni.